

КАМПАРАТЫЎНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ-ХАРАКТАРЫСТЫКА ЧАЛАВЕКА Ў МОВЕ ЯКУБА КОЛАСА

В. А. Дробатаў

*Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф. Скарыны», Рэспубліка Беларусь*

Навуковы кіраўнік З. У. Шведава, канд. філал. навук, дацэнт

У фразеалогіі ў цэнтры ўвагі стаіць чалавек: у фразеалагізмах ён перадае свае веды пра свет і пра сябе ў гэтым свеце, дае ацэнку ўсяму і найперш сабе. Як піша В. А. Ляшчынская: «Канцэптасфера “чалавек” прадстаўлена ў якасці цэнтральнай у фразеалагічнай сістэме кожнай мовы свету як адлюстраванне агульнай логікі светаўспрымання і светапрадстаўлення» [1, с. 9]. Гэта з’яўляецца адной з прычын шырокага выкарыстання фразеалагізмаў у мастацкіх творах. А сярод усіх фразеалагічных багаццяў мовы класіка беларускай літаратуры Я. Коласа, што зафіксаваны ў фразеалагічным слоўніку [2], адну з найбольшых колькасных груп (выдзелена метадам суцэльнай выбаркі 875 адзінак) складаюць кампаратыўныя фразеалагізмы (КФ), якія сваім утварэннем абавязаны параўнаннем і якія найбольш колькасна ўжыты мастаком для характарыстыкі чалавека. Аналіз КФ паводле іх семантыкі выяўляе семантычную разнастайнасць і розную частотнасць.

Найбольшую колькасць складаюць КФ, што характарызуюць эмоцыі і пачуцці чалавека, роля якіх параўноўваецца з увогуле існаваннем чалавека як чалавека [1, с. 6] і якія лічацца адным са сродкаў распазнавання нацыянальнага характару, які вызначаецца як своеасаблівая «сукупнасць розных псіхалагічных рысаў і якасцей, уласцівых большасці прадстаўнікоў нацыянальнай супольнасці» [3, с. 101]. Гэта КФ, што называюць і характарызуюць псіхалагічны стан чалавека, душэўныя мукі, хваляванне (як бы гара з плячэй скацілася), пэўныя эмоцыі, напрыклад, узрушанасць (як бы гром прышыб), спалох (як нежывая), трывогу (як бы ў грудзях апала), усхва-

ляванасць (як у клетцы птушка), тугу, смутак (як у каталажцы; як бы на сабе зямлю насіць), злосць (глянуць зверам) і інш.

Нярэдка адначаяцца КФ, семантыка якіх выяўляе некалькі эмоцый у сукупнасці, напрыклад: як *варам апарыла* ‘нехта раптоўна адчуў разгубленасць, няемкасць, збянтэжанасць, хваляванне’, што сведчыць пра цяжкасць размежавання эмоцый, з аднаго боку, і няяснасць прыкмет асобных эмоцый, а магчыма, і пра супадзенне праяўленняў розных эмоцый. КФ са значэннем эмацыянальнага стану чалавека выяўляюць наяўнасць супрацьлеглых эмоцый, параўн.: як *на іголках* і як *велікодны пірог*.

Другую колькасную групу складаюць КФ, якія не толькі абазначаюць пэўныя рысы характару чалавека, але і даюць ім ацэнку, што вызначаецца праз абраны аб’ект параўнання як пэўны сімвал. Так, КФ як *Бог*, *нібы зорка*, як *ягнятка* адразу сігналізуюць станоўчую ацэнку такіх пазітыўных рыс чалавека, як *гордасць*, *годнасць*, *пакорлівасць*. А вось КФ як *бязрукі*, як *люты воўк сярод ваўкоў*, як *той ідал*, *халодны як рыба*, як *рыба тая ў сеці*, як *скурат* і інш. праз абраныя эталоны адмоўнай ацэнкі ў жыцці беларусаў выражаюць негатыў, дазваляюць данесці адмоўнае стаўленне да чалавека, які не ўмее рабіць, не можа сам вырашыць, які бязвольны, грубы, упарты і інш.

Наступная па колькаснай прадстаўленасці група КФ адлюстроўвае паводзіны чалавека ў тых ці іншых абставінах. Наяўнасць вялікай колькасці ўстойлівых параўнанняў такога тыпу можна патлумачыць тым, што паводзіны чалавека з’яўляюцца прамым адлюстраваннем яго псіхалагічнага стану, рыс яго характару, выхавання і інш.

Гэта КФ для эталанізацыі і ацэнкі чалавека паводле яго маўлення ці, наадварот, маўклівасці. Але калі КФ як у *сцяну заляпіць*, *бы старэчым ты радзіўся* ці як *промень сонца* нясуць станоўчую ацэнку, то КФ як *карова маўчаць*, як *тля тая ‘цярпліва, пакорліва маўчаць’* – гэта асуджэнне.

Не ўхваляецца назіранне аднаго чалавека за іншым (*крукам стаяць*), няўключнасць у дзеяннях (як *таўкач той у ступе*; як *мяшок*; як *ступа*), ганарлівасць (*бы нейкая персана*), нахабнасць (*бы тая свіння*), надакучлівасць (*навязацца сла-тою*), бязмэтнасць жыцця (як *прусак пад шпалерамі*), хлуслінасць (як *той цюцька*), бескультур’е (*цёмны як саган*) і інш. А вось КФ *трымаць хвост трубою*; як *сам цар*; як *чалавек*; як *першы ў свеце кавалер* маюць іншую ацэнку, могуць ужывацца то станоўча, то з іроніяй.

Дастаткова колькасна прадстаўлена група КФ у мове твораў Коласа, што характарызуюць чалавека з боку яго знешняга выгляду. Гэта КФ характарызуюць колер валасоў, тым самым вызначаючы прыкмету ўзросту чалавека (*сівы*, як *голуб*), малы (*з вузел*) ці, наадварот, высокі рост з рознай ацэнкай (як *ясень*; як *цапільна*), паўнаты (як *кадзь*) ці, наадварот, худзізны (*худы як рак*; *сухі як скурат*), колеру скуры (як *цыганка*), акурастнасці (*хоць завярці ў паперку*) ці, наадварот, неакуратнасці (як *камінар*; як *лесавік кашлаты*), прыгажосці знешняга аблічча, адзення (як *зачараваная кветка*; як *паніч*; як *той восеньскі ражок*) ці, наадварот (як *струп на плеху*; *зімою і летам усе адным цветам*; як *прывід*) і інш.

У пэўнай ступені КФ, адабраныя з народных крыніц, выхапленыя з памяці самога пісьменніка і скарыстаныя ў творах, даюць сціслае і разам з тым поўнае апісанне чалавека, ацэньваючы, што добра, паводле ўяўлення беларусаў, а што дрэнна.

Сярод КФ мовы твораў Коласа выдзяляецца група, якую складаюць устойлівыя параўнанні, што адлюстроўваюць фізічны стан чалавека. Найперш ацэньваецца сіла, здаровы фізічна чалавек (як *лепш не трэба*), эталонамі выражэння чаго абраны дуб

(як дуб), чыгун (*нібы збіты з чыгуну*), калода (як калода), палын (як палын (*жывучы*) ‘моцны, трывалы’) і інш.

А вось эталонамі прадстаўлення розных іншых фізічных характарыстык выступаюць самыя розныя рэаліі з жыцця беларуса, якія пэўным чынам характарызуюць чалавека на аснове сваіх прыкмет і ўласцівасцей. Так, для кульгавага – кандыбачка (як на кандыбах), для ляжачага – клубок як форма (*звіцца ў клубок*), для вынослівага – кот (як кот), для гарбатага – кульбачка (*у кульбачку*), для п’янага – латак (*п’яны бы латак*) ці свіння (як свіння), для выражэння цяжкасці дыхання – мех (як мех (*дыхаць, сапці*)), для выражэння дрэннага адчування – вобраз пабітага чалавека (як *пабіты*), а для бязлігасна збітага – пес (як *пёс*), для выражэння якасці зроку, бачання чаго-небудзь – павуцінне (*нібы праз павуціну*), для нерухомага чалавека – падаль (як *падаль*), цяжкія ўмовы – пекла (як *у пеклі*), для ўяўлення вялага, безэнергічнага чалавека – рыба на пяску (як *рыба, выкінутая на пясок*), для асалавелага, соннага чалавека – філін (як *філін*), для азяблага, замерзлага чалавека – фрыц пад Масквой (як *фрыц пад Масквою*) і інш., дзе кожны вобраз, кожнае слова для абазначэння і характарыстыкі праз параўнанне стала ў народным уяўленні эталонам, які наглядна, дакладна і з пэўнай ацэнкай характарызуе чалавека.

Нярэдка псіхалагічны стан чалавека ўплывае на яго фізічны стан і наадварот. Менавіта гэта і стала аб’ектам выражэння ў фразеалогіі з яе вобразнасцю, дакладнасцю адлюстравання такіх нябачных прыкмет і ўласцівасцей чалавека. А ў выніку эталанізацыі абраных аб’ектаў параўнання, надання ім ролі ў адлюстраванні культурных каштоўнасцей такія параўнанні сталі фразеалагізмамі з прыпісанымі ім значэннямі і дадатковай культурнай інфармацыяй. Так, міміка твару, колер твару ў пэўных фізічных ці псіхалагічных станах чалавека паслужыла правобразам для ўтварэння мімічных КФ. Напрыклад, КФ *ззелянець, як зялёнка*, несумненна, абавязаны змене колеру твару ў стане злосці, а белы колер твару ў стане страху ці іншых эмацыянальных ці фізічных адчуванняў параўноўваецца з палатном (як *палатно ‘пабляднелы, збялелы (ад страху, хвалявання)’*). І наадварот, чырвоны ці ружовы твар чалавека, напрыклад, ад сораму, параўноўваецца з наглядна вядомым колерам рака, калі яго пякуць ці вараць (*пачырванець як печаны рак*), а колер твару ад радасці істотна адрозніваецца ад колеру пры сораме (*зацвісці як ружа*), дзе такі знешні выгляд і эмацыяны стан перадаецца праз параўнанне з ружай, што станоўча характарызуе і ацэньвае фізічны і псіхалагічны стан чалавека. Часовая немата як фізічны ці псіхалагічны стан чалавека ў пэўных умовах перадаецца праз параўнанне з нямым чалавекам (як *немка*), а нерухомасць і маўчанне з укапаным прадметам (як *укопаны*).

Цікавае прадстаўляюць КФ, вобразы і семантыка якіх служаць для перадачы ўздзеяння аднаго чалавека на другога і таго псіхалагічнага стану, у якім у такім выпадку аказваецца чалавек. Пры гэтым КФ называюць псіхалагічнае адмоўнае ўздзеянне (як *бы вядро халоднай вады выліць; лісіцай упаўці; як нажом рэзаць; як нажом па печы; як шылам кальнуць; як бомба*) і рэдка станоўчае (*свяціць яснай зоркай*) ці фізічнае (*сцерці ў парашок; у барані рог сагнуць; нібы пугай сцебанулі; пусціць свечкай да бога; як скула сесці* і інш.).

У КФ для выражэння адносін адной асобы да другой скарыстаны вобразы, якія перадаюць нядобразычлівыя адносіны (як *на воўка; як мачыха; як той камень на мяжы; як капітан з салдатам; за панібрата; як псу; як скуль*). Есць КФ, у семантыцы і вобразах якіх даводзіцца пра прызнасць адносін, шчырасць і дабрыню (як *роднага; як рой да грэчкі; як рыбка з вадою; як сестры* (сышліся) ‘вельмі блізка’; як *сына* (палюбіць) ‘сардэчна, вельмі моцна’; *нібы хмель віцца* ‘заляцацца да каго-

небудзь’), якія перадаюць назіранні чалавека за прыродай, за ўзаемаадносінамі паміж роднымі, блізкімі. І, зразумела, якія адабраюцца.

Самую малую колькасць складаюць КФ, якія звернуты да характарыстыкі чалавека паводле яго матэрыяльнага стану. Прыходзіцца канстатаваць, што з дапамогай устойлівых параўнанняў у мове твораў Я. Коласа падкрэсліваецца, як правіла, цяжкае сацыяльнае і матэрыяльнае становішча беларуса, асабліва звяртаючы ўвагу на беднасць як сацыяльны паказчык чалавека (як *пацук*; *голы як сакол*; як *скаціна* (жыць); як у *старца* ‘пра вельмі беднага’).

Такім чынам, кампаратыўныя фразеалагізмы, што характарызуюць чалавека, прадстаўляюць яго з самых розных бакоў і даводзяць праз абраныя вобразы-эталоны параўнанняў ацэнку, сцісла, вобразна і наглядна, дакладна, даходліва і ацэначна маюць вобраз чалавека.

Літаратура

1. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў : манагр. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2012. – 246 с.
2. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Я. Коласа / пад рэд. А. С. Аксамітава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 655 с.
3. Дубянецкі, Э. Нацыянальны характар беларусаў / Э. Дубянецкі // Беларусазнаўства : навуч. дапам. / пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск : Завігар, 1998. – С. 101–109.